

O'ZBEK TILIDA BELGI BILDIRUVCHI LEKSEMALAR TADQIQI

Saydullayeva Dilbar Farhod qizi

O'zbekiston Milliy universiteti 2-kurs magistranti

Annotatsiya: *Mazkur maqolada o'zbek tilida belgi bildiruvchi leksemalarning lingvistik xususiyatlari, semantik turlari va morfologik tuzilmalari tahlil qilinadi. Xususan, sifat va ravish kabi so'z turkumlarining belgi ifodalashdagi o'rni, ularning gapdagi sintaktik funksiyalari hamda shakllanish usullari ko'rib chiqiladi. Shuningdek, belgi bildiruvchi leksemalarning badiiy uslubda va xalq og'zaki ijodida qo'llanilish xususiyatlari misollar asosida yoritiladi. Tadqiqot natijalari bu leksemalarning o'zbek tilining semantik boyligi va tasviriy kuchini ifodalashdagi ahamiyatini ochib beradi.*

Kalit so'zlar: *o'zbek tili, belgi, leksema, sifat, ravish, semantika, morfologiya, sintaksis, tasnif, tilshunoslik.*

KIRISH

Har qanday tabiiy tilning asosiy vazifalaridan biri – dunyo haqidagi bilimni ifodalash, uni tizimlashtirish va uni kommunikativ jarayonlarda yetkazishdan iboratdir. Tilshunoslikda bu jarayon, avvalo, leksemalar orqali amalga oshiriladi. Ular orasida belgi bildiruvchi leksemalar alohida semantik yuk va sintaktik funksiyaga ega bo'lib, tilning tasviriy imkoniyatlarini kengaytiruvchi asosiy vositalardan biri sanaladi. O'zbek tilida bu kabi leksemalar ko'pincha sifatlar, ravishlar, ba'zan esa ot va fe'l shakllari orqali ifodalanadi. Mazkur so'z birliklari yordamida predmetlarning rang-barang belgilarini – hajm, holat, miqdor, sifat, munosabat kabi ko'rinishlarini ifodalash imkoniyati yuzaga keladi.

O'zbek tilshunosligida belgi bildiruvchi vositalarni o'rganish, asosan, sifat va ravishlar doirasida amalga oshirilgan bo'lib, bu jarayonlarda ularning grammatik xususiyatlari, gapdagi sintaktik funksiyalari va semantik jihatlari o'rganilgan. Ammo amaliy nutqda uchraydigan ba'zi otlar va fe'llarning ham ma'no jihatidan belgi ifodalovchi rol o'ynashi kuzatiladi. Bu holat belgi bildiruvchi leksemalar doirasini yanada kengaytirishni va ularni kompleks lingvistik yondashuv asosida tadqiq qilishni taqozo etadi.

Shuni ta'kidlash lozimki, belgi bildiruvchi leksemalar faqatgina obyektiv holatlarni emas, balki subyektiv baholarni, emotsional munosabatlarni ham ifodalash quvvatiga ega. Masalan, “yoqimli”, “kutilmagan”, “behuda” kabi sifatlar o'zida baholovchi komponentni mujassam etadi. Bu esa, ularning pragmatik ahamiyatini kuchaytiradi va uslubiy funksiyasini aniqlashni muhim qiladi. Xususan, badiiy adabiyotda, og'zaki nutqda yoki shevalarda belgini ifodalovchi so'zlar ko'p hollarda xalqona obrazlilik, emotsional rang-baranglik vositasi sifatida xizmat qiladi.

Til tizimi doirasida belgi bildiruvchi leksemalarning shakllanishi ham o'ziga xos xususiyatlarga ega. Ular morfologik jihatdan turli qo'shimchalar orqali (masalan: –li, –siz,

-roq, -gina) boyitilib, yangi semantik soya kasb etadi. Bunday derivatsiya jarayoni leksik boylikni kengaytirish, yangi ma'nolar yaratish imkonini beradi. Shu bois, ushbu leksemalarning semantik, morfologik va sintaktik jihatdan chuqur tahlili nafaqat nazariy tilshunoslik, balki amaliy leksikologiya, tarjimashunoslik va stilistika uchun ham dolzarb masala hisoblanadi.

Ushbu tadqiqotda o'zbek tilida belgi bildiruvchi leksemalarning tasnifi, ularning semantik turlari, morfologik shakllanish xususiyatlari va sintaktik funksiyalari tahlil qilinadi. Shuningdek, ularning xalq og'zaki ijodidagi va adabiy til doirasidagi qo'llanilishi, badiiylik vositasi sifatidagi ahamiyati yoritiladi. Mazkur izlanish natijalari o'zbek tilining tasviriy kuchini ochib berish va til boyliklarini tizimlashtirishga xizmat qiladi.

O'zbek tilida belgi bildiruvchi leksemalar tilning semantik va funksional boyligini tashkil etuvchi muhim birliklar hisoblanadi. Ular predmet, hodisa yoki harakatning turli belgilarini – tashqi ko'rinish, ichki holat, qiymat, miqdor, munosabat, uslubiy ohang va boshqa xususiyatlarini ifodalaydi. Tilshunoslikda bu kabi leksemalar, asosan, sifat, ravish, ba'zan esa ot va fe'l shakllarida namoyon bo'ladi [1].

Sifatlar orqali belgini ifodalash

Sifatlar belgi bildiruvchi eng an'anaviy so'z turkumi hisoblanadi. Ular predmetning rangini (qizil daftar), hajmini (katta uy), shaklini (yumaloq tosh), holatini (nam gilam), bahosini (yaxshi odam) yoki boshqa ko'rinishdagi belgilarini ifoda etadi. Masalan:

- Sokin kecha – bu yerda "sokin" so'zi kechaning ichki holatini bildiruvchi sifatdir.
- Shirin meva – shirinlik belgisi ta'm sezgisiga asoslangan baholovchi belgi sanaladi.

Sifatlar faqatgina obyektiv belgilarni emas, balki subyektiv baholovchi komponentlarni ham o'z ichiga oladi. Masalan, a'lo o'quvchi, behuda so'zlar, yaramas bola kabi sifatlarda shaxsiy munosabat ifodalanadi [2].

Ravishlar orqali belgini ifodalash

Ravishlar asosan harakatning belgilarini bildiradi. Ular harakatning darajasi (juda tez), tarzi (sekin yurdi), vaqti (ertalab turdi), joyi (oldinda yurdi), maqsadi (atayin aytdi) kabi jihatlarini bildiradi. Quyidagi misollarga e'tibor qilamiz:

- U tez yugurdi. – Bu yerda "tez" harakatning sur'atini bildiruvchi ravishdir.
- U shivirlab gapirdi. – "Shivirlab" so'zi harakat usulini bildiradi.

Ravishlar o'zbek tilida ko'plab uslubiy ohanglarni yaratishda ham muhim o'rin egallaydi. Misol uchun, atayin, bilaks, g'oyat, yana kabi ravishlar matnga ma'lum stilistik tus bag'ishlaydi [3].

Affikslar yordamida belgi hosil qilish

O'zbek tilida belgi bildiruvchi leksemalar morfologik affikslar orqali hosil qilinadi. Eng ko'p ishlatiladigan affikslardan ba'zilari quyidagilardir:

- li: guldor – guldorlik, tuzli suv, rangli qog'oz – mavjudlik belgisi.
- siz: umidsiz odam, suvsiz yer – yo'qlik belgisi.
- roq: kattaroq xona, sekinroq yur – qiyosiy daraja bildiradi.

-gina, -cha: kichkinagina, kamchagina, sovunchalik – miqdor yoki kichraytirish bildiradi [1].

Masalan:

- Yuragim sovuq bir gapdan junjikdi. – "sovuq" bu yerda hissiy belgi sifatida ishlatilgan.

- U sekinroq gapirdi. – "sekinroq" harakat darajasini bildiradi.

Affikslar semantik kengayish imkoniyatlarini yaratadi.

Yangi belgilarni yaratish vositasi sifatida ular soʻz boʻyligini boyitadi.

Bu holat, ayniqsa, badiiy adabiyotda koʻp uchraydi: moviyli tun, yomgʻirsiz osmon, jilvalanib kuldi va h.k.

Ot va feʼllarning belgi bildiruvchi funksiyalari

Baʼzan otlar va feʼllar ham kontekstga qarab belgi bildirishi mumkin. Masalan:

- U doimiy shoshqaloq edi. – "shoshqaloq" aslida ot boʻlsa-da, belgi ifodalamoqda.

- U yengil yuradi. – "yengil" feʼlga bogʻlanib, ravish vazifasini bajarib, harakat belgisini bildiradi.

Shuningdek:

- Xushmuomala insonlar doimo eʼtiborda boʻladi. – bu yerda "xushmuomala" belgini ifodalovchi leksema boʻlib, aniqlovchi sifatida xizmat qiladi.

- U erinchoq bola boʻlsa kerak. – "erinchoq" ot shaklida boʻlsa-da, shaxs xususiyatini bildiradi.

Bu holatlarni tilshunoslikda transpozitsiya hodisasi deb baholash mumkin – yaʼni soʻz turkumlarining oʻzaro funksional almashuvi [4].

Belgi bildiruvchi leksemalarning badiiy tilda qoʻllanishi

Oʻzbek adabiy tilida belgi bildiruvchi leksemalar uslubiy boʻyoqlilik, emotsional tus va obrazlilik yaratishda muhim vositadir. Xususan, badiiy adabiyotda ular metafora va epitetlar sifatida keng qoʻllaniladi:

- Shoʻx shamol yaproqlarni oʻynatib oʻtar edi. – "shoʻx shamol" obrazli ifoda.

- Oqsoch ona duosi – "oqsoch" soʻzi nafaqat rangni, balki mehr-muhabbatni bildiruvchi ramziy belgi boʻlib xizmat qiladi.

Xalq ogʻzaki ijodida esa ushbu leksemalar topishmoq, maqol, matal va ertaklarda obrazlilikni kuchaytiradi. Masalan:

- Toʻrt oyoqli, bir dumli, oq-yashil libosli. (Mushuk) – bu topishmoqda rang, shakl va harakat belgilari vositasida obraz hosil qilingan.

Shu nuqtai nazardan, belgi bildiruvchi leksemalarni oʻrganish nafaqat grammatik va semantik, balki madaniy-lingvistik yondashuvni ham taqozo etadi [5].

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Sodiqov A. Oʻzbek tili leksikologiyasi. – Toshkent: Oʻqituvchi, 1995. – 212 b.

2. Joʻrayev N. Oʻzbek tilining zamonaviy grammatikasi. – Toshkent: Fan, 2008. – 336 b.

3. Karimov B. Semasiologiya asoslari. – Toshkent: Fan, 2007. – 176 b.
4. Nazarov M. Tilshunoslikka kirish. – Toshkent: O‘zMU, 2014. – 298 b.
5. Qodirov A. O‘zbek tilining sintaksisi. – Toshkent: TDPU, 2010. – 254 b.